

LIBRIS

We know
books

TIMOTHY SNYDER
**TĂRÂMUL
MORȚII**

**EUROPA ÎNTRE
HITLER ȘI STALIN**

Cu o postfață a autorului
pentru ediția a doua

Traducere din engleză de
DANA-LIGIA ILIN

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

PREFAȚĂ	Europa	7
INTRODUCERE	Hitler și Stalin	21
CAPITOLUL 1	Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică	43
CAPITOLUL 2	Teroarea de clasă	84
CAPITOLUL 3	Teroarea națională	115
CAPITOLUL 4	Europa liniei Molotov–Ribbentrop	146
CAPITOLUL 5	Economia Apocalipsului	184
CAPITOLUL 6	Soluția Finală	219
CAPITOLUL 7	Holocaust și răzbunare	259
CAPITOLUL 8	Fabricile naziste ale morții	290
CAPITOLUL 9	Rezistență și incinerare	317
CAPITOLUL 10	Purificările etnice	356
CAPITOLUL 11	Antisemitismul stalinist	383
CONCLUZIE	Umanitatea	426
POSTFAȚĂ LA A DOUA EDIȚIE	.....	459
<i>Cifre și termeni</i>	.....	479
<i>Rezumat</i>	.....	485
<i>Mulțumiri</i>	.....	488
<i>Note</i>	.....	491
<i>Bibliografie</i>	.....	513
<i>Index</i>	.....	551

Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică

1933 a fost un an de foamete în lumea occidentală. Străzile din orașele americane și europene erau pline de bărbați și femei rămași fără loc de muncă și care se obișnuiseră să stea la coadă pentru alimente. Gareth Jones, un tânăr și întreprinzător jurnalist galez, i-a văzut pe șomerii din Berlin adunându-se în jurul lui Hitler. La New York, a fost șocat de neajutorarea muncitorului american, aflat de trei ani în Marea Criză: „Am văzut sute și sute de bieți oameni stând la coadă pe un singur rând, unii dintre ei în haine cândva de bună calitate, așteptând cu toții să li se înmâneze două sandviciuri, o gogoasă, o cană de cafea și o țigară.“ La Moscova, unde Jones a ajuns în luna martie a aceluși an, foametea din țările capitaliste era motiv de sărbătoare. Criza părea să anunțe o revoluție socialistă mondială. Stalin și cercul său se lăudau cu triumful inevitabil al sistemului pe care îl clădiseră în Uniunea Sovietică.¹

Și totuși, 1933 a fost un an al foametei și în orașele sovietice, în special în Ucraina sovietică. În Harkov, Kiev, Stalino, Dnepropetrovsk, sute de mii de oameni așteptau în fiecare zi să li se dea o simplă bucată de pâine. La Harkov, capitala republicii*, Jones a văzut un soi nou de sărăcie. Oamenii se strâneau la două nopți la coada din fața magazinelor, care se deschideau abia la ora șapte. Într-o zi obișnuită așteptau pâine patruzeci de mii de oameni. Cei de la coadă voiau cu atâta disperare să-și păstreze locul, încât se agățau de cureaua persoanei care stătea în fața lor. Unii erau atât de slăbiți de foame, că nu s-ar fi putut ține pe picioare fără cei din jur. Așteptarea dura toată ziua, și uneori două zile. Gravidele și veteranii de război mutilați își pierduseră dreptul de a cumpăra peste

* Capitala R.S.S. Ucrainene între 1917 și 1934 (*n. ed.*).

rând și erau siliți să aștepte alături de ceilalți dacă voiau să mănânce. O femeie așezată la rând se jeluia, și vaietul ei își afla ecou spre capătul și spre coada șirului de oameni, așa încât întregul grup de câteva mii răsuna ca un animal înfricoșat de moarte.²

Oamenii din orașele Ucrainei se temeau să-și piardă locul de la cozile pentru pâine și se temeau că vor muri de foame. Știau că orașul le oferă singura nădejde de hrană. Orașele ucrainene se dezvoltaseră rapid în cei cinci ani dinainte, absorbind țărani și făcând din ei muncitori și funcționari. Fiii și fiicele țăranilor ucraineni, alături de evreii, polonezii și rușii care locuiau în aceste orașe de mult mai mult timp, depindeau de hrana pe care o găseau la magazine. Familiile lor de la țară nu aveau nimic. Acest lucru era neobișnuit. În mod normal, în vremuri de foamete orașenii se duceau la țară. În Germania și în Statele Unite ale Americii, fermierii n-au flămânzit aproape niciodată, nici măcar în timpul Marii Crize. Muncitorii și cei de alte profesii din orașe ajungeau să vândă mere sau să le fure: dar totdeauna undeva, în Altes Land sau în Iowa, exista o livadă, un siloz, o cămară. Orașenii din Ucraina nu aveau unde să se ducă, nu găseau nici un ajutor în gospodăriile țărănești. Cei mai mulți aveau cartele pe care le prezentau ca să capete pâine. Cerneala pe hârtie le dădea șansa de a trăi, și ei știau asta.³

Dovezile erau peste tot. Țărani înfometați cerșeau de-a lungul cozilor, rugându-se pentru o cojiță de pâine. Într-un oraș, o copilă de cincisprezece ani s-a milogit până a ajuns în față, unde șeful magazinului a omorât-o în bătaie. Gospodinele din oraș care stăteau la coadă erau silite să vadă țărânci murind de foame pe trotuar. O fată care se ducea la școală și se întorcea acasă a văzut oameni muribunzi dimineața și morți după-amiază. Un tânăr comunist i-a numit pe copiii de țărani pe care i-a văzut „schelete vii“. Un membru de partid din orașul industrial Stalino a fost tulburat de cadavrele pe care le-a găsit la ușa din spate a casei sale. Perechile care se plimbau prin parc nu aveau cum să nu vadă inscripțiile care interziceau săparea de gropi. Doctorii și surorile nu aveau voie să-i trateze (sau să-i hrănească) pe înfometații care ajungeau la spital. Milițienii din oraș îi adunau de pe străzi pe țâncii flămânzi, ca să nu-i mai vadă lumea. În orașele Ucrainei sovietice, milițienii arestau zilnic câteva sute de copii; într-o zi de la începutul lui 1933, miliția din Harkov a avut de îndeplinit o cotă de două mii. În orice moment, se aflau în cazarma din Harkov circa douăzeci de mii de copii care își așteptau

moartea. Copiii se rugau de milițieni să le dea voie măcar să se stingă sub cerul liber: „Lăsați-mă să mor în pace, nu vreau să-mi dau ultima suflare în cazarma morții.”⁴

Foametea a fost cu mult mai grea în orașele Ucrainei sovietice decât în orice oraș din lumea occidentală. În 1933, în Ucraina sovietică au murit cu adevărat de foame câteva zeci de mii de orașeni. Și totuși, marea majoritate a morților și muribunzilor din Ucraina au fost țărani, tocmai oamenii a căror muncă produsese bruma de pâine care se găsea în orașe. Orașele ucrainene trăiau, de bine, de rău, însă zona rurală ucraineană murea. Orașenii nu puteau să nu observe sărăcia cruntă a țăranilor, care, împotriva oricărei logici, părăseau ogoarele în căutare de hrană. Gara din Dnepropetrovsk era plină de țărani înfometaji, prea sleiți de puteri ca să poată măcar să cerșească. Într-un tren, Gareth Jones a întâlnit un țăran care procurase niște pâine, dar i-a fost confiscată de miliție. „Mi-au luat pâinea“, tot repeta el, știind că o să-și dezamăgească familia flămândă. În gara Stalino, un țăran flămând s-a sinucis, sărind în fața trenului. Acel oraș, centrul industrial al sud-vestului Ucrainei, fusese fondat în vremurile imperiului de către John Hughes, un industriaș galez în slujba cărui lucrase mama lui Gareth Jones. Orașul fusese numit după Hughes*; acum, era numit după Stalin. (Astăzi e cunoscut sub numele de Donețk.)⁵

Cincinalul lui Stalin, încheiat în 1932, adusese dezvoltarea industrială cu prețul sărăciei poporului. Moartea țăranilor pe calea ferată era o mărturie înspăimântătoare a acestor noi contraste. Pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, pasagerii trenurilor au devenit martori fără voie ai unor accidente groaznice. Țărani flămânzi mergeau spre oraș de-a lungul căii ferate și cădeau leșinați peste șine. La Hartâzk, niște țărani care fuseseră alungați din gară s-au spânzurat de copacii din apropiere. Scriitorul sovietic Vasili Grossman se întorcea dintr-o vizită la neamurile din orașul natal, Berdășev, și la fereastra compartimentului său s-a ivit o femeie care cerșea pâine. Emigrantul politic Arthur Koestler, care venise în Uniunea Sovietică să ajute la construirea socialismului, a avut o experiență asemănătoare. După cum a povestit după multă vreme, lângă gara Harkov niște țăranici au ridicat „la geamul compartimentului niște sugari oribili cu capete enorme care se bălăbăneau, cu brațe și picioare ca bețele și cu

* Între 1869 și 1924, orașul s-a numit Iuzovka (Hughes), iar între 1924 și 1961, Stalino (*n. ed.*).

pântecul umflat, țuguiaț“. I s-a părut că pruncii din Ucraina arată a „embrioni scoși din borcanele cu alcool“. Aveau să treacă mulți ani până ce acești doi bărbați, care sunt considerați acum doi dintre martorii morali ai secolului al XX-lea, să scrie despre cele văzute.⁶

Orășenii erau mai învățați să-i vadă pe țărani la piață, umplând tarabele cu bogățiile lor și vânzând obiectele făcute de ei. În 1933, țăranii s-au dus în piețele din orașe cu care erau obișnuiți, dar ca să cerșească, nu să vândă. Piețele, acum goale și de produse, și de cum-părători, arătau numai stridentele morții. Dimineăta devreme, singurul sunet era răsufflarea slabă a muribunzilor, ghemuiți sub zdrențe care fuseseră cândva haine. Într-o dimineăță de primăvară, printre mormanele de țărani morți în piața din Harkov, un prunc sugea la sânul mamei, al cărei chip avea cenușiul morții. Trecătorii mai văzuseră asta, nu numai dezordinea cadavrelor, nu doar mama moartă și pruncul viu, ci exact acea scenă, gurița, ultimii stropi de lapte, sfârcul rece. Ucrainenii aveau o vorbă pentru asta. Murmurau trecând mai departe: „Ăștia-s mugurii primăverii socialiste.“⁷

*

Foametea din 1933 a fost rezultatul primului cincinal al lui Stalin, transpus în fapt între 1928 și 1932. În acei ani, Stalin a preluat controlul la vârful partidului comunist, a impus o politică de industrializare și colectivizare și s-a arătat ca părintele groaznic al unui popor sleit. Transformase piața într-un plan, țăranii în sclavi și pustietățile din Siberia și Kazahstan într-un șir de lagăre de concentrare. Politicile sale au omorât zeci de mii de oameni prin executare, sute de mii prin epuizare, și au supus câteva milioane primejdiei de a muri de foame. Încă își mai făcea, pe drept cuvânt, griji în privința opoziției din sânul partidului comunist, dar era înzestrat cu talente politice imense, asistat de satrapi dispuși să facă orice, aflat în vârful unei birocrății care pretindea că prevede și făurește viitorul. Acel viitor era comunismul: pentru aceasta, era nevoie de industrie grea, pentru care era nevoie de o agricultură colectivizată, pentru care era nevoie de controlul asupra celui mai mare grup social din Uniunea Sovietică, țărănimea.⁸

Țăranul, și poate că mai ales țăranul ucrainean, nu prea avea cum să se vadă pe sine ca instrument în acest mare mecanism al istoriei. Chiar dacă ar fi priceput pe deplin scopurile supreme ale politicii sovietice, lucru foarte improbabil, n-avea cum să le sprijine.

Avea să se împotrivescă unei politici al cărei scop era să-l lase fără pământ și fără libertate. Colectivizarea avea să fie o mare înfruntare între cel mai mare grup din societatea sovietică, țăranii, și statul sovietic și miliția sa, numită pe atunci OGPU. Anticipând această încheștare, Stalin a ordonat în 1929 cea mai mare desfășurare de forță a statului din istoria sovietică. Munca de construire a socialismului, a spus Stalin, va fi ca „fluxul oceanului“. În acel decembrie a anunțat „lichidarea clasei culacilor”⁹.

Bolșevicii au prezentat istoria ca pe o luptă între clase, cei mai săraci declanșând revoluții împotriva celor mai bogați, ca să determine înaintarea istoriei. Astfel, în mod oficial, planul de a-i anihila pe culaci nu a fost o simplă decizie a unui tiran aflat în ascensiune și a suitei sale fidele; a fost o necesitate istorică, un dar din mâna unei severe, dar binevoitoare Clio. Atacul deschis al organelor puterii de stat asupra unei categorii de oameni care nu făptuiseră nici un delict a fost favorizat de o propagandă grosolană. Într-un afiș – sub titlul „Vom distruge clasa culacilor!” – era înfățișat un culac sub

* „Chiaburi“ (n. t.).

roțile unui tractor, un al doilea ca o maimuță, adunând grâne, iar un al treilea sugând lapte direct de la ugerul unei vaci. Oamenii ăștia sunt inumani, sunt fiare – acesta era mesajul.¹⁰

Practic, statul hotăra cine este sau nu este culac. Miliția trebuia să deporteze țăranii bogați, care aveau cel mai mult de pierdut de pe urma colectivizării. În ianuarie 1930, biroul politic a autorizat miliția să verifice populația rurală de pe tot teritoriul Uniunii Sovietice. Ordinul corespunzător emis de OGPU pe 2 februarie specifica măsurile necesare pentru „lichidarea clasei culacilor“. În fiecare localitate, un grup de trei persoane – o „troică“ – avea să decidă soarta țăranilor. „Troica“, alcătuită dintr-un membru al miliției, un conducător local de partid și un împuternicit al statului, era autorizată să dea sentințe rapide și severe (moarte, surghiun), fără drept de apel. Adesea, membrii organizației de partid locale făceau recomandări: „La ședințele sovietului sătesc“, a spus unul dintre conducătorii de partid locali, „creăm culaci așa cum credem noi“. Chiar dacă Uniunea Sovietică avea legi și tribunale, acestea erau acum ignorate, în favoarea unei simple hotărâri luate de trei persoane. În urma condamnărilor date de membrii „troicii“ aveau să fie executați circa treizeci de mii de cetățeni sovietici.¹¹

În primele luni ale lui 1930, au fost duși cu forța din Ucraina sovietică 113.637 de oameni, declarați culaci. Această acțiune a însemnat că aproximativ treizeci de mii de colibe țărănești s-au pustiit una după alta, locuitorilor lor surprinși dându-li-se puțin timp, sau deloc, să se pregătească pentru plecarea în necunoscut. A însemnat mii de camioane înghețate, pline de oameni îngroziți și suferinzi, care se îndreptau spre locuri din nordul Rusiei europene, Ural, Siberia sau Kazahstan. A însemnat moarte prin împușcare și țiپete de groază în ultimii zori pe care țăranii îi mai vedeau acasă; a însemnat mușcătura gerului și umilințele în trenuri, precum și neliniștea și resemnarea, în vreme ce țăranii erau debarcați ca sclavi în taiga sau în stepă.¹²

Țărănimea ucraineană cunoștea deportările în lagărele de prizonieri, cu care au avut a face începând cu mijlocul anilor '20. Acum, cântau un cântec de jale care era deja tradițional:

O, Solovki, Solovki!
 Drumu-i tare lung
 Inima nu poate bate
 Groaza strivește sufletul.

Solovki era un complex de închisori de pe o insulă din Marea Arctică. În mintea țăranilor ucraineni, Solovki însemna tot ce este străin, represiv și dureros când ești surghiunit din patrie. Pentru conducerea comunistă a Uniunii Sovietice, Solovki era primul loc în care munca deportaților a fost transformată în profit pentru stat. În 1929, Stalin a hotărât să aplice modelul Solovki pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, ordonând să se construiască „așezări speciale” și lagăre de concentrare. Lagărele de concentrare erau zone de muncă demarcate, de obicei înconjurată de garduri în jurul cărora patrulau paznici. „Așezările speciale” erau noi sate construite în acest scop de prizonierii înșiși, după ce erau debarcați pe teren pustiu, în stepă sau în taiga. În total, circa trei sute de mii de ucraineni s-au numărat printre cei un milion șapte sute de mii de culaci deportați în „așezările speciale” din Siberia, Rusia europeană și Kazahstan.¹³

Deportarea în masă a țăranilor în scopul pedepsirii a coincis cu folosirea în masă a muncii silnice în economia sovietică. În 1931, „așezările speciale” și lagărele de concentrare s-au contopit într-un singur sistem, cunoscut drept Gulag. Gulagul, pe care sovieticii înșiși îl numeau „sistem de lagăre de concentrare”, a început odată cu colectivizarea agriculturii și depindea de aceasta. În cele din urmă, a inclus 476 de complexe de lagăre în care au fost trimiși circa optsprezece milioane de oameni, dintre care între un milion și jumătate și trei milioane au murit în perioada de încarcerare. Țăranul liber a devenit rob, angajat în construirea de canale, mine și uzine gigantice, despre care Stalin credea că vor moderniza Uniunea Sovietică.¹⁴

Dintre lagărele de muncă, țăranul ucrainean era trimis cel mai probabil să sape Belomorkanal, între Marea Albă și Marea Baltică, care era o obsesie specială a lui Stalin. Circa 170.000 de oameni au săpat pământul înghețat, cu târnăcoape și lopeți, și uneori cu cioburi din vase de lut sau cu mâinile goale, timp de douăzeci și una de luni. Au murit cu miile de epuizare sau de boli, aflându-și sfârșitul pe fundul unui canal uscat care, când avea să fie terminat, în 1933, s-a dovedit a nu fi de mare folos în transportul pe apă. Rata mortalității în „așezările speciale” era, și ea, deosebit de mare. Autoritățile sovietice se așteptau să moară 5% dintre prizonierii „așezărilor speciale”; în realitate, cifra era de 10 până la 15%. Un locuitor al Arhanghelskului, principalul oraș de la Marea Albă, se plângea de lipsa de sens a acestei acțiuni: „Una e să distrugi culacii în sens economic;

a le distruge odraslele în sens fizic e de-a dreptul barbarie.“ Copiii mureau în Nordul Îndepărtat în număr atât de mare, încât „leșurile lor sunt duse la cimitir câte trei-patru, fără coșciuge“. Un grup de muncitori din Vologda se întrebau dacă „drumul către revoluția mondială“ trebuie să treacă „peste cadavrele acestor copii“.¹⁵

Rata de mortalitate în Gulag era mare, dar nu mai mare decât cea care avea să se constate curând în unele părți din zona rurală a Ucrainei. Cei care munceau la Belomor primeau rații de mâncare foarte mici, circa șase sute de grame de pâine (cam 1.300 de calorii) pe zi. Și totuși, în realitate era o hrană mai bună decât cea disponibilă cam în aceeași vreme în Ucraina sovietică. Cei puși la muncă silnică la Belomor primeau de două, de trei sau chiar de șase ori mai mult decât țăranii din gospodăriile colective în anul 1932 – când aceștia n-au primit, de fapt, nimic.¹⁶

În primele săptămâni ale anului 1930, colectivizarea s-a desfășurat într-un ritm uluitor în Ucraina sovietică și pe întreg cuprinsul Uniunii Sovietice. Moscova trimitea în capitalele republicilor sovietice norme procedurale pentru raioanele care urmau să fie colectivizate, iar conducătorii de partid de acolo își luau angajamentul să le depășească. Conducerea Ucrainei a promis că va colectiviza întreaga republică în răstimp de un an. După care activiștii de partid locali, ca să-și impresioneze superiorii, s-au mișcat și mai repede, promițând colectivizarea în răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. Sub amenințarea cu deportarea, îi sileau pe țăranii să semneze că renunță la pământuri și că se alătură colhozului. Când era cazul, miliția intervenea în forță, adesea cu forță ucigașă. Douăzeci și cinci de mii de muncitori au fost trimiși la țară, ca să se alătore milițienilor și să supună țăranii. Fiind îndoctrinați că țăranii sunt pricina penuriei de alimente din orașe, muncitorii au jurat că „vor face săpun din culac“.¹⁷

La jumătatea lui martie 1930, șaptezeci și unu la sută din pământul arabil al Uniunii Sovietice fusese, cel puțin în principiu, dat la colhozuri. Aceasta însemna că majoritatea țăranilor semnaseră actul de renunțare la pământ și se alăturaseră unei gospodării colective. Nu mai aveau nici un drept să folosească pământul în scopuri personale. Ca membri ai colectivei, depindeau de șefii lor în ceea ce privește munca, plata și hrana. Își pierduseră sau erau pe cale să-și piardă vitele și depindeau de utilajele, care de obicei lipseau, ale noilor SMT-uri. Aceste stațiuni, centre ale controlului

politic din zona rurală, nu duceau niciodată lipsă de cadre de partid și de milițieni.¹⁸

Poate chiar mai mult decât în Rusia sovietică, unde agricultura făcută în comun era tradițională, în Ucraina sovietică țăranii erau îngroziiți că și-ar putea pierde pământul. Întreaga lor istorie fusese o luptă cu moșierii, luptă pe care se părea că o câștigaseră în cele din urmă în timpul revoluției bolșevice. Însă în anii imediat următori, 1918–1921, bolșevicii prinși în războaie civile au rechiziționat hrana de la țăranii. Așa încât țăranii aveau motive întemeiate să se teamă de statul sovietic. Politica de compromis a lui Lenin din anii '20 fusese cât se poate de bine-venită, chiar dacă țăranii bănuiseră, pe drept cuvânt, că într-o bună zi lucrurile ar putea să stea taman pe dos. În 1930, colectivizarea li s-a părut „a doua înrobire“, începutul unei noi dependențe, de data aceasta nu față de moșierii bogati, ca în istoria recentă, ci față de partidul comunist. Țăranii din Ucraina sovietică se temeau că își pierd independența câștigată cu trudă; dar se temeau și de foamete, și chiar de soarta sufletelor lor nemuritoare.¹⁹

Cele mai multe dintre societățile rurale din Ucraina sovietică erau în continuare religioase. Mulți dintre tinerii ambițioși, cei abătuți din cale de ateismul comunist oficial, se duseseră în orașele mari din Ucraina, la Moscova sau la Leningrad. Cu toate că Biserica Ortodoxă a țării fusese suprimată de regimul comunist ateist, țăranii continuau să fie credincioși, și pentru mulți dintre ei contractul cu colhozul însemna contractul cu diavolul. Unii credeau că Satana a venit pe pământ în chip de om, activistul de partid, și că registrul de înscriere în colhozul lui e o carte a iadului care aduce chinuri și osânda veșnică. Noile SMT-uri arătau ca avanposturile Gheenei. Unii țăranii polonezi din Ucraina, romano-catolici, vedeau și ei colectivizarea în termeni apocaliptici. Un polonez îi explica fiului său de ce nu se va alătura colhozului: „Nu vreau să-mi vând sufletul diavolului.“ Activiștii de partid, care cunoșteau această credință, propagau ceea ce numeau „Prima Poruncă a lui Stalin“: colhozurile alimentează întâi statul și doar apoi oamenii. După cum știau prea bine țăranii, Prima Poruncă, în forma sa biblică, suna așa: „Să nu ai alți dumnezei afară de mine.“²⁰

Satele ucrainene fuseseră lipsite de conducătorii lor firești, prin deportarea culacilor în Gulag. Chiar și fără culacii deportați, țăranii încercau să se salveze pe ei și comunitățile lor. Se străduiau să-și

păstreze micile loturi, resturile lor de autonomie. Se străduiau să-și țină familiile departe de stat, care acum se manifesta fizic în colhozuri și în SMT-uri. Decât să-și piardă vitele în folosul colectivei, mai bine le vindeau sau le sacrificau. Tații și soții își trimiteau fiicele și soțiile să-i înfrunte pe activiști și pe milițieni, zicându-și că femeile riscă mai puțin decât bărbații să fie deportate. Uneori, bărbații se îmbrăcau în straie femeiești, ca să prindă ocazia de a înfriga sapa ori lopata în trupul vreunui comunist local.²¹

Și totuși, lucru esențial, țăranii aveau puține puști și erau prost organizați. Statul aproape că deținea monopolul asupra armelor de foc și logisticii. Acțiunile țăranilor erau înregistrate de un sistem polițienesc puternic, care poate că nu le înțelegea motivele, dar deslușea direcția lor generală. În 1930, OGPU a consemnat aproape un milion de acte de rezistență individuală în Ucraina. Dintre marile răscoale țărănești care au avut loc în Uniunea Sovietică în luna martie a aceluși an, aproape jumătate au fost în Ucraina. Unii țărani ucraineni au ales s-o ia la picior spre vest, peste graniță, în Polonia. Sate întregi le-au urmat exemplul, luând cu ei prapurii din biserici, sau crucile, sau uneori doar steaguri negre prinse de bețe, și au mărșăluit spre apus, către hotar. Câteva mii au ajuns în Polonia, de unde s-a răspândit vestea despre foametea din Uniunea Sovietică.²²

Fuga țăranilor în Polonia a fost un motiv de stinghereală internațională și poate că a reprezentat sursa unei preocupări reale din partea lui Stalin și a biroului politic. Aceasta însemna că autoritățile polone, care în acea vreme încercau să ajungă la o apropiere politică de propria minoritate națională din Ucraina, numeroasă, au aflat de procesul și de consecințele colectivizării. Grănicerii polonezi discutau pe îndelete cu refugiații, strângând informații despre procesul și eșecul colectivizării. Unii țărani cereau o invazie poloneză, care să pună capăt chinurilor lor. Criza refugiaților a oferit Poloniei, de asemenea, o armă importantă de propagandă, pe care să o folosească împotriva Uniunii Sovietice. Sub conducerea lui Józef Piłsudski, Polonia nu a plănuțit niciodată un război împotriva Uniunii Sovietice, însă a elaborat planuri pentru eventualitatea dezintegrării acesteia de-a lungul liniilor naționale și a luat unele măsuri pentru accelerarea unui astfel de curs al evenimentelor. Chiar în vremea în care ucrainenii fugeau din Ucraina sovietică, Polonia își trimitea spionii în direcția opusă, ca să-i îmboldească pe ucraineni la revoltă. Afișele lor propagandistice îl numeau pe Stalin „Țarul Foamei“, care